

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2024.1.71>

KLASSİK İRS
КЛАССИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ
CLASSICAL HERITAGE

İSMİXAN OSMANLI (Azərbaycan)*

ƏBÜLQAZİ BAHADIR XAN VƏ “ŞƏCƏREYİ-TÜRK”
 (“TÜRKLƏRİN SOY KİTABI”) ƏSƏRİ

Xülasə

Tarixçi və görkəmli dövlət xadimi, Xivə xanı Əbülqazi Bahadır xan (1603–1664) türklərin soy kökünə həsr etdiyi çağatay türkcəsində yazılmış “Şəcərəyi-tərakimə” (“Türkmənlərin soy kitabı”) və “Şəcərəyi-türk” (“Türklərin soy kitabı”) adlı iki möhtəşəm tarixi əsərin müəllifidir. Oğuznamələr, özündən əvvəlki yazılı mənbələr və özünün də iştirak etdiyi və ya şahidi olduğu tarixi hadisələr əsasında yazılmış bu əsərlər türk xalqlarının tarixi üçün son dərəcə əhəmiyyətli və əvəzsiz yazılı mənbələrdir.

Onun “Şəcərəyi-türk” əsəri eyni zamanda “Şəcərəyi-türk və moğul” (“Türklərin və moğolların soy kitabı”) adı ilə də tanınır. Bu əsər XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Avropa xalqlarının dillərinə və rus dilinə tərcümə olunaraq geniş yayılmışdır. Son dövrlər Türkiyədə tanınmış elm adamları tərəfindən Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırılaraq böyük tirajla nəşr edilmişdir. Çox təəssüf ki, bu nəşrlərdə əsərin özü haqqında az məlumat verilmişdir. Ümumiyyətlə, əsər haqqında akademik A.N.Kononovun XX əsrin 70-ci illərindəki araşdırmaları istisna olmaqla, son illərdə elə bir ciddi araşdırmaya rast gəlinmir.

Son illərdə postsovet məkanı türk xalqları alim və tədqiqatçılarının apardıqları araşdırmalar nəticəsində əsərin elmi ictimaiyyətə təqdim edilməsi və ilk nəşrləri haqqında müəyyən məlumatlar əldə edilmişdir.

Bu məqalədə indiyə qədər mövcud olan elmi araşdırmalar və son tədqiqatlar əsasında əsərin yazılması, elm aləminə təqdim edilməsi və nəşrləri barəsində məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: türk xalqları, tarixi əsər, oğuznamə, soy kitabı, tarixi yazılı mənbə.

Görkəmli sərkərdə və dövrünün tanınmış dövlət xadimi, hökmdar, eyni zamanda son dərəcə istedadlı yazıçı, şair kimi poeziya və tarixi çox gözəl bilən, özünün geniş dünyagörüşü, dərin zəkası ilə Orta Asiyanın tanınmış mədəniyyət və elm xadimləri arasında qabaqcıl yerlərdən birini tutan Xivə xanı Əbülqazi Bahadır xan (1603–1664) özündən sonra zəngin ədəbi irs qoymuşdur. Bu əsərləri yazana qədər tarixçi və böyük mütəfəkkir Əbülqazi Bahadır xan dövrünün tanınmış ziyalısı kimi türklərin tarixini, ədəbi-mədəni irsini yaxşı öyrənmişdi. Ərəb, xüsusən

* AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
E-mail:iosmanli59@yahoo.com

fars dilində çox sayda tarixi ədəbiyyat mütaliə etmiş, türklərin qədimdən başlayaraq, özündən əvvəlki dövrə qədərki tarixi haqqında biliklərə yiyələnmişdi. Məhz topladığı zəngin materiallar və biliyi sayəsində türk dünyasının məşhur simalarından biri olan Əbülqazi ona əbədi şöhrət qazandırmış türklərin soy kökünə həsr etdiyi “Şəcəreyi-tərakimə” (“Türkmənlərin soy kitabı”) və “Şəcəreyi-türk” (“Türklərin soy kitabı”) adlı son dərəcə əhəmiyyətli iki möhtəşəm əsərini əvəzsiz töhfələr olaraq türk xalqlarının tarixi və mədəniyyətinə bəxş etmişdir. Onun “Şəcəreyi-türk” əsəri eyni zamanda “Şəcəreyi-türk və moğul” (“Türklərin və moğolların soy kitabı”) adı ilə də tanınır. Onlardan başqa müəllifin “Mənafi əl insan” (“İnsanlara fayda gətirən [kitab]”) adlı xırda həcmli kompilyativ xarakterli tibbi məzmunlu əsəri də vardır (Сборник, 1956:294; Материалы, 1991:294).

Əsasən dövlət işləri ilə məşğul olan Əbülqazinin tarixi əsərlər yazmağının səbəbini “Türkmənlərin soy kitabı” əsərində özü belə yazır: *“Türkmənlərin mollaları, şeyxləri və bəyləri mənim tarixi yaxşı bildiyimi eşidib bir gün hamısı [mənim yanıma] gəldilər və dedilər: “Bizim aramızda oğuznamə çoxdur, amma heç bir yaxşısı yoxdur; onların hamısı səhvdir və bir-biri ilə uyğun gəlmir. Hər biri bir cürdür. Etibar ediləcək doğru bir tarix olsa idi, yaxşı olardı”, - deyə xahiş edəndə, mən onların xahişlərini qəbul etdim*” (Əbülqazi, 2002: 46). Lakin onun türkmənlərin xahişinə əməl edərək bu kitabı yazmağının səbəbi heç də onun tarixi yaxşı bilməsi deyildi. Özünün göstərdiyi kimi, hakimiyyətdə olduğu illərdə türkmənlərlə qarşı bir neçə dəfə yürüşlər edərək, onlara qarşı sərt davranışda olmuşdu. Bu döyüşlər zamanı 20.000 nəfərə yaxın türkmən öldürmüşdü. O, türkmənlərə etdiyi pisləklərdən özünü suçlu bilərək “Əgər mən türkmənlərin tarixini yazsam Allah mənim günahımı bağışlayar”, - deyə ümid edərək, türkmənlərlə sülh üçün əlverişli şərait yetişdiyindən bu əsərini yazmağa razılıq vermişdi.

Əlbəttə, Əbülqaziyə qədər türk tayfalarının və məşhur türk hökmdarlarının soy kökü ilə bağlı bir çox kitablar yazılmışdı və bir qayda olaraq hökmdarların soy kökünün Oğuz kağana bağlılığı göstərilirdiyindən həmin əsərlərdə oğuznamələrdən istifadə olunurdu və onun haqqında müəyyən məlumatlar verilirdi. Lakin fərq bunda idi ki, həmin kitablar bir qayda olaraq ayrı-ayrı hökmdarların əmri ilə tarixçilər tərəfindən yazılırdı, yəni yuxarıların əmri ilə. İlk dəfə idi ki, əksinə, aşağıların tələb və xahişi ilə hökmdar tarixi əsər yazırdı. Hökmdar kimi qılınc gücünə özünə tabe etmək istədiyi türkmənlərin xahişlərinə sayğı göstərərək “Türkmənlərin soy kitabı”nı yazdıqdan sonra belə, kitabların tabeçiliyindəki ayrı-ayrı türk tayfaları arasında qarşılıqlı anlaşmaya və etibara, ölkədə isə stabilliyə səbəb olduğunu gördükdə, çox güman ki, o, ikinci kitabı – “Türklərin soy kitabı”nı yazmağa qərar vermişdi. Doğrudan da, bir hökmdar kimi həmin vaxt, yəni 1660-1663-cü illər o, ölkəsində əmin-amanlıq yaratmağa nail olmuşdu və kitabı yazmaq üçün kifayət qədər asudə vaxtı da vardı.

Əbülqazi əsərlərini imkanı daxilində hamının başa düşəcəyi tərzdə yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Bu haqda özü belə yazır: *“Hamıya məlum olsun ki, bizə qədər türk tarixini yazanlar, xalqa öz məharət və istedadlarını göstərmək üçün arəb sözləri qatmışlar, eyni zamanda fars sözləri də əlavə etmişlər, türk sözlərini*

isə qafiyəli nəsrə çevirmişlər. Biz bunların heç birini etmədik, çünki bu kitabı oxuyanlar və [qiraətini] dinləyənlər, əlbəttə türklər olacaqlar, türklərlə isə türkçə danışmaq gərəkdir ki, hər kəsə anlaşılan olsun. Əgər bizim söylədiyimizi başa düşməyəcəklərsə, [ondan] nə fayda olacaq?!”(Əbülqazi, 2002:47). – deməsindən belə düşünmək olar ki, kitablarını yazarkən onu əsasən türklərin oxuyacağını nəzərə alaraq, onları eyni zamanda təmiz türk sözləri ilə yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Lakin əsərlərindəki ərəb və fars sözlərinin olması onun məqsədinə tam nail ola bilmədiyini göstərir. Hər halda bir hökmdar kimi düşüncəsinin və əməllərinin türk kökənli olmasının özü tərifləyiq olmaqla bərabər, onun türkə layiq hörmət və qeyrət sahibi olduğunu göstərir. Bir dövlət xadimi və hərbcı kimi güc və nizam-intizam, sərtlik və qətiyyətlik nümayiş etdirən, eyni zamanda humanizm keyfiyyətlərinə sahib olan Əbülqazi Bahadır xan bir tarixçi kimi “Türklərin soy kitabı”nda müasir oxucuya əcdadlarımızın qəhrəmanlıqlarla dolu həyatlarını canlı, çox maraqlı təsvir etməklə çatdırmağa nail olmuşdur.

Əbülqazi Bahadır xan istər “Türkmənlərin soy kitabı”nı, istərsə də “Türklərin soy kitabı”nı yazarkən öz dövründə xalq arasında yayılmış rəvayətlərdən, yaxın keçmişdə baş vermiş hadisələrin şahidlərinin dediklərindən, yazılı tarixi mənbələrdən, həmçinin türkmən başbilənlərinin əlində olan soy kitablarından və oğuznamələrdən istifadə etmişdir.

Yazılı tarixi mənbələr içərisində Əbülqazi əsasən XIV əsr müsəlman tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddinin “Came ət-tavarix” əsərindən faydalanmışdır. Eyni zamanda Qəzvinli Xoca Rəşidin “Tarixi-Rəşid” və Şərəfəddin Əli Yəzdinin “Zəfərnəmə” əsərləri kimi yazılı tarixi mənbələrdən də istifadə etmişdir. O, həmçinin müəllifinin Rəşidəddin olduğu güman edilən Teymuri sülaləsinin rəsmi şəcərəsi olan “Muizz-ül ənsab” adlı əsərdən də istifadə etmişdir (Toğan, 1974:82). Onun özü də bir çox tarixi hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olmuşdur. Ona görə də, əsərlərini yazarkən kifayət qədər tarixi biliyə malik olduğundan özünün dediyi kimi əsərini “tarixi əzbər bilən” tarixçi kimi yazmışdır.

Əbülqazinin “Türkmənlərin soy kitabı” kimi “Türklərin soy kitabı” əsərini də üç hissəyə bölmək olar:

– əsərin müqəddiməsində soy köklə bağlı yazılmış əsərlərə xas olan ənənəyə əsasən allah və peyğəmbərlərə təriflər söylənilir;

– Oğuz kağan və onun törəmələri haqqında oğuznamələrə əsaslanan xəbərlər və türklərin soy kökü ilə bağlı o zaman xalq arasında yayılmış əfsanə və rəvayətlərdən bəhs edilir;

– Oğuz türkü olan Çingiz xanın dünyaya gəlişindən ölümünə qədər olan real tarixi hadisələr, onun zor və xoşla özünə tabe etdiyi xalqlar və ölkələr, hakimiyyətdə olmuş oğlanları və onların törəmələri, xüsusən özünün Çingiz xanın nəvəsi Şeyban xanın törəməsi olması səbəbindən, Şeyban xan və onun törəmələri haqqında geniş məlumatlar və s.

4. “Şəcərəyi-türk”ün yazılması haqqında

“Şəcərəyi-türk” (“Türklərin soy kitabı”) Əbülqazi Bahdır xanın yazdığı ikinci tarixi əsərdir. Bu əsər eyni zamanda “Türklərin və monqolların soy kitabı” (“Şəcərəyi-türk və moğul”) adı ilə də tanınır.

Bu əsərini Əbülqazi h.1074-cü ildə (=1663–64-ci illər) yazmağa başladı və əfsanəvi dövrdən başlayaraq, Buxara xanı Nadir Məhəmmədin nəvəsi Qasım-sultanı Xivəyə göndərdiyini eşidərək özünün üçüncü dəfə Xivəyə hücumuna qədər olan hadisələrin tarixini yazmağa imkan tapdı, lakin xəstəliyi, sonra isə ölümü əsəri tamamlamağa imkan vermədi. Ölümündən qabaq əsəri tamamlayıb başa çatdırmağı oğlu Anuşa Məhəmməd xana (hakimiyyət illəri: 1663–1687) vəsiyyət etmişdi. Əsərin bir neçə əlyazma nüsxələrindəki yazıdan məlum olur ki, Anuşa Məhəmməd xan da öz növbəsində əsəri yazıb tamamlamağı o dövrdə bir çox hadisələrin iştirakçısı və şahidi olmuş Mahmud ibn Molla Məhəmməd Zaman Ürgənciyə tapşırmış, o isə əsərin birinci altı fəslinin və hh.1054/1644 – 1074/1663–64 - cü illəri əhatə edən doqquzuncu fəslinin davamını tamamlayıb, bütünlükdə əsəri h.1076-cü ildə (=1665–66-cı illər) yazıb sona çatdırdı (Дмитриева, 1965:94; Ахмедов, 1985:74).

Əbülqazi əsərini daha sadə dildə yazsa da, giriş hissəsində çoxlu sayda ərəb və fars sözü işlətməmişdir. Burada o özü, özünün istedad və bacarığı, qısaca olaraq əsərin hansı başlıqlar altında yazıldığı haqqında danışır (Малов С.Е, 1951:302). Eyni zamanda o özündən əvvəlki türk yazarların əsərlərinin tərtib etmə ənənəsinə sadıq qalaraq xalqların Bibliya və Qurandakı soy kökü haqqındakı məlumatlara və türklərin özlərinin soy kökləri haqqında xalq arasında yayılmış bilgilərə əsaslanaraq Adəmdən başlayaraq, türklərin mənşəyini Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsdən gəldiyini əsaslandırır və kitabını Allahın adı ilə başlayıb, Orta Asiya kitabı tamamlandıqca – ərəbləri təqlid edərək onların kitabı “təmmət əl - kitab” (“kitab qurtardı”) sözü ilə bitirdiyi kimi, o da “təmmət – bitdi” sözü ilə qurtarır (“Gafrulləh zunu bəhumə cə sətr uyubəhumə təmmət”).

Bütün bunları özündə ehtiva edən əsər giriş (1b–3b vv.) və aşağıdakı doqquz fəsildən (bab) ibarətdir:

1. Adəmdən Moğul xana qədər türk-monqol tayfalarının tarixi (3b – 8a);
2. Moğul xanadan Çingiz xana qədər olan tarix (8a – 44a);
3. Çingiz xanın doğumundan ölümünə qədər olan tarix (44a – 88a);
4. Ügedey xan və onun törəmələrinin tarixi (88a – 95a);
5. Çağatay xan və onun törəmələrinin tarixi (95a – 103b);
6. Tulu xan və onun törəmələrinin tarixi (103b – 106b);
7. Cuçi xan və onun törəmələrinin tarixi (106b – 111a);
8. Şeyban xan və onun Mavərennəhrdə, Orta Asiyada, Krımda hökmdar olmuş törəmələrinin tarixi (111a – 115a);
9. Şeyban xan və onun Xarəzmdə hökmdar olmuş törəmələrinin tarixi (115a – 202b).

Əbülqazi “Türklərin soy kitabı”nı yazarkən öz zamanında xalq arasında yayılmış rəvayətlərdən, yaxın keçmişdə baş vermiş hadisələrin şahidlərinin dediklərindən faydalanmışdır. Eyni zamanda onun özü də bir çox hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olduğundan, özünün dediyi kimi, əsərini “tarixi əzbər bilən” tarixçi kimi

yazmış, yalnız kitabın qədim monqol tarixinə aid olan hissəsini yazarkən mənbələrə müraciət etmiş, hətta əsərin Şiban xandan sonrakı hissəsini dörd katibə diqtə edərək yazdırmışdır. Özü Çingiz xan nəslindən olduğundan və əsasən həmin nəsiləndən çıxmış hökmdarların tarixini qələmə aldığından, Çingiz xan və törəmələrinin tarixindən bəhs edən yazılı mənbələrdən də geniş istifadə etmişdir. Həmin mənbələr sırasında Rəşidəddin Həmadaninin “Cami ət-təvarix”, Qəzvinli Xoca Rəşidin “Tarixi-Rəşid” və Şərəfəddin Əli Yəzdinin “Zəfərnəmə” əsərləri vardır. O, eyni zamanda müəllifinin Rəşidəddin olduğu güman edilən “Muizz ül - ənsab” adlı əsərdən də istifadə etmişdir (Toğan, 1974:82).

Bundan başqa, Əbülqazinin özünün yazdığına görə, onun sərəncamında Çingiz xan və törəmələrinin tarixinə həsr edilmiş 18 cild əsər olmuşdur. Bu əsərlər içərisində monqol salnamələrinin olub-olmaması barəsində Əbülqazinin özü heç bir məlumat vermir, lakin bu onun heç də monqol salnamələrindən istifadə etmədiyini söyləməyə əsas vermir (Пучковский, 1953:137). Belə ki, onun kalmıqların yanında yaşayarkən monqol dilini öyrəndiyi məlumdur və bu dildə tarixi kitablarla tanış olması şübhəsizdir. Əsərinin Çingiz xanın tarixi ilə bağlı hissəsinin monqolların onun döyüşlərindən bəhs edən “Boqdo Batorun müharibələri” adlı salnaməsi ilə əsləşməsi, onun monqol mənbələrindən də bəhrələndiyini göstərir.

Bununla belə, Əbülqazinin əsərini yazarkən özünün mənsub olduğu nəsiləndən olub 1550-ci ildə Xarəzmdə yaşamış və tarix əsərini yazmış, lakin əsəri günümüzə gəlib çıxmamış Dost Sultanın və öz əcdadı Yedigər xandan başlayaraq Xarəzm özbək xanlarının yanında vəzirlük etmiş Ötəmiş Hacının 1551-ci ildə yazıb sona çatdırdığı tarixi əsərindən istifadə etmədiyini məlum olur (Kafalı, 1994:360).

5. “Şəcəreyi-türk”ün əlyazma nüsxələri haqqında

Əbülqazinin xanın “Şəcəreyi-türk” əsərinin əlyazma nüsxələri çoxdur və Avropanın bir neçə ölkəsinin – Almanyanın, İngiltərənin, Fransanın (Pertsch, 1889:228-230; Ch. Rieu, 1888:282; Blochet E, 1932:232), həmçinin Rusiya Federasiyasının (Дмитриева, 1965:93-97; Дмитриева, 2002:38-39) və Özbəkistan Respublikasının (Собрание, 1962:71; Ахмедов, 1985:73) kitabxanalarında saxlanılır.

Rusiya Federasiyasında əsərin əlyazmaları əsasən keçmiş “Şərq Xalqları İnstitutunda”, hazırda isə Rusiya EA Rəyasət Heyətinin 19 iyun 2007-ci il tarixli 143 sayılı Qərarına əsasən Rusiya Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun Sankt-Peterburq filialının bazasında yaradılmış Şərq Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılır. Şərq Xalqları İnstitutunda saxlanılan əlyazmalar Akademik A.H.Kononovun redaktəsi ilə L.V.Dmitriyeva, A.M.Muqinov, S.N.Muratovun hazırladığı “Asiya xalqları İnstitutunun Türk əlyazmalarının təsviri” adlı əsərində təsvir edilmişdir (Дмитриева, 1965:93-97). Sonralar həmin İnstitut Rusiya Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun Sankt - Peterburq filialı adlanarkən həmin əlyazmaların yenidən işlənmiş kataloqu L.V.Dmitriyeva tərəfindən nəşr edilmişdir (Дмитриева, 2002:38-39).

1. Məşhur rus leksikoloq və ədəbiyyatşünası V.İ.Dalın (1801–1872) Orenburq şəhərində xidmət edərkən (1833 – 1841-ci illər) aldığı və 1842-ci ildə

Asiya Muzeyinə (indiki REA Şərqsünaslıq İnstitutunun Sankt-Peterburq filialı) hədiyyə etdiyi inv. № **B 721** (584a) olan əlyazma nüsxəsində əsərin giriş və doqquz fəslinin (1b – 2026 vv.) hamısı tam halda vardır. Əbülqazinin ölümündən sonra oğlu Anuş Məhəmməd xanın tapşırığı ilə əsəri tamamlamış Mahmud ibn molla Məhəmməd Zaman Ürgəncinin adı yazılmamış və nüsxənin üzünün 1234/1818 – 19 - cu illərdə (202b vər.) Buxarada köçürüldüyü təxmin edilir. Bu əlyazma digər əlyazma nüsxələri ilə tutuşdurulub yoxlanılmış və əlyazmanın bir neçə vərəqinin ağ kənarlarında sonradan əlavələr edilmişdir.

ابتداسیز و انتھاسی و شریکسیز یتى قۇت آسمان
و یتى قۇت یرنى اون سکز مینک عالمنى بول تیکاندا بولورغان...

” İbtidasız və intihəsiz və şeriksiz yetti qat asiman və yetti qat yerini on səkkiz minig aləmini bul tikanda buldurğan...” sözləri ilə başlayıb (1b vər) ,

هیچ پادشاه و امرا اوز تاریخی اوزی ایتقان ایرماس
ایردی اورکنج خلقی نینک سوقوق لیقی سببی دین ضرور بولدی

“Hiç padşah və ümərə öz tarixini özü itqan irmas irdi **orkünc** xalqınınınq soquqlıqı səbəbi din zərur buldı” kimi qurtarır (202b vər.).

Əlyazma Orta Asiya istehsalı olan kağızda *nəstəliq* xətti ilə qara və qırmızı mürəkkəblə yazılmış və basmanaxışlı kartonla cildlənmişdir.

Vərəqləri: 24x14; 16,5x9; 17.

2. Həmin İnstitutda saxlanılan inv. № **C 1832** olan ikinci əlyazma nüsxəsi nətamamdır – 111v; girişin sonu və birinci fəslin (bab) əvvəli yoxdur. Qalan mətn B721 nüsxəsi ilə uyğundur, lakin ondan fərqli olaraq əsəri tamamlayanın adı (110a vər.) Mahmud ibn molla Məhəmməd Zamani əl-GÜrgənci kimi göstərilmişdir. Eyni zamanda həmin əlyazmadan fərqli olaraq

تاریخ هجرى مینک داخی یتمش تورندا و رمضان المبارک
آیندا و تاوشقان یلی دا دارالغنادین دار البقاغه رحلت قیلدی و پادشاه لیغی
مدتی یکر می اوچ یل بولدی

“Tarix hicri mining daxı yetmiş tordə və ramazan olmu barək ayında və tavşqan yeli da darolğənadin darol bəqağə rehlət qıldı və padşahlığı müddəti yigirmi üç yil buldı” (110a vər.) kimi sonluqla qurtarır.

Pasxinə (1928) məxsus olmuş bu əlyazmanın XIX əsrin əvvəllərində Şərqi Türküstanda (Sintzyanda) yazıldığı təxmin edilir.

Əlyazma Orta Asiya istehsalı olan kağızda *nəstəliq* xətti ilə qara və qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Nöqsanları ondan ibarətdir ki, 2-ci vərəqdən sonra bir vərəq boş yer vardır, 101-ci vərəq qismən cırılmışdır (mətnlə), vərəqlərin bir çoxunun kənarları qarsalanmışdır və vərəqlər qırılır.

Vərəqləri: 23x14; 19x 10,5; 19; 26.

3. Üçüncü nüsxə – inv. № **D107** (584ba) 174 vərəqdir və 1825-ci ildə əsərin Kazan nəşrindən köçürülmüşdür (1a vər.). Nüsxənin mətni C1832 əlyazma mətninə uyğun olub, eyni başlanğıc (2a vər.) və sonluqla (174b vər.) qurtarır. Əlyazmanın XIX əsrin əvvəllərində Volqaboyunda tamamlandığı bildirilir. Kimə məxsus olduğu bilinməyən bu əlyazmanın 2ab vərəqinin ağ yerində katib tərəfindən bir çox sözlərə tatar dilində, qismən də latınca (başqa xətlə) izahlar verilmişdir. Səhifələmə

səhifə hesabı ilə şərq üslubunda yerinə yetirilmişdir. Rus kağızında yazılmış bu əlyazma *nəstəliq* xətti ilə qara və qırmızı mürəkkəblə yazılmış, mətn çərçivəyə alınmışdır. Əlyazma rus istehsalı olan kartonla cildlənmiş, kötükdə isə “Əbülqazi” yazılmışdır.

Vərəqləri: 32x20; 27x 14; 184.

4. Dördüncü nüsxə – inv. № **A1001**, 1a – 2b vərəqlərindən ibarət olub Muqal xanın hakimiyyət illərini əhatə edən birinci fəsildən bir hissədir.

Mətn (1a vər.)

اناسی اوتورور ایردی اول چاقدا مغول ننگ
رسمی انداق ایردیکم...

“Anası otururdu ol çaqda moğulning rəsmi ındaq irdikim” sözləri ilə başlayıb,

قراخان بارچه کوچلارین و کیلین لارین:
چاقریب اش بیردی تقی سوز لاشیب...

“Qaraxan barça küçaların və kilinlərin: çaqırıp iş bırdı tıqı sözləşib...” sözləri ilə qurtarır (2b vər.).

Kimə məxsusluğu bilinməyən bu əlyazmanın XIX əsrin əvvəllərində Orta Asiyada yazıldığı bildirilir.

Əlyazma Orta Asiya istehsalı olan kağızda *nəstəliq* xətti ilə qara mürəkkəblə yazılmışdır.

Laklanmış kartonla Orta Asiya üslubunda cildlənmişdir.

Vərəqləri: 18x12,5; 14,5x 9; 14.

5. Həmin İnstitutda saxlanılan beşinci nüsxə – inv. № **B 723** (584c) və 1b – 73a vərəqlərindən ibarət olub, əsərin həmin İnstitutda saxlanılan inv. № B 721 - li əlyazmasının 130b – 180b vərəqlərinə uyğun olub, əsərin IX fəslinin bir hissəsini əhatə edir.

Ərəb Məhəmməd xanın hakimiyyətinin təsviri ilə başlayıb Buçqa xanın hakimiyyətinin təsviri ilə qurtarır.

Əlyazma « بوچغا خان نیک ذکرى بوچغا خان نى اورکنج کا

کيلتوروب خان کوتردیلار... »

“Buçğa xanning zikri Buçğa xan Ürküncka kilturub xan kötürdülər..” sözləri ilə (1b vər.) başlayıb,

« بو واقعات دا تاریخ هجرى مينگ تقى اوتوز اوچ و تونغوز
یلى میزان بورجندان ایردی اندین سونک حق رحمتیکا کیتدی لار »

“Bu vaqeatda tarix hicri ming tiqi otuz üç və tunguz yılı mizan burcundan irdi indin sunung haq rəhmətinga kitdilər” sözləri ilə (73a vər.) qurtarır.

Lerxə (1858) məxsus olan bu əlyazmanın XIX əsrin əvvəllərində Orta Asiyada yazıldığı bildirilir. Əlyazmanın katibi – نیاز محمد شیخ ابن قاضی ایش محمد – Niyaz Məhəmməd Şeyx ibn Qazi İş Məhəmməd şeyxdir.

Əlyazma sulu nişanlarlı Rus istehsalı olan kağızda *nəstəliq* xətti ilə qara və qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Mətn çərçivəyə alınmışdır; 1b – 2a vərəqlərində kobud frontispis vardır. Laklanmış kartonla cildlənmişdir

Vərəqləri: 24,5x14; 17x 19,5; 15.

6. Həmin İnstitutdakı inv. № C 1832 olan əlyazması inv. № C 534 (384b) – 198 vər. əlyazması ilə oxşar olub eyni başlanğıc (3b vər.) və eyni sonluqludur (194b vər.).

Kaufmana (1874) məxsus olan bu əlyazmanın Orta Asiyada 1288/1871-ci ildə (194b vər.) yazıldığı bildirilir. Əlyazmanın katibi عبدالرحيم بن محمد هزاراسبي Əbdarrahim ibn Məhəmməd Xəzərəsbidir (194b vər.).

Əlyazma Orta Asiya istehsalı olan kağızda *nəstəliq* xətti ilə qara və qırmızı mürəkkəblə yazılmış və basmanaxışlı kartonla Orta Asiya üslubunda cildlənmişdir.

Vərəqləri: 24,5x14; 17x9,5; 15 (Дмитриева, 1965:93-97; Дмитриева, 2002:38-39).

Əsərin beş əlyazma nüsxəsi isə keçmiş Türküstan kütləvi kitabxanasına (indiki Ə.Nəvai adına Özbəkistan Dövlət kütləvi kitabxanası) məxsus olub, hazırda isə Özbəkistan Respublikası Elmlər Akademiyasının Biruni adına Şərqsünaslıq İnstitutunda saxlanılır. Professor A.A.Semyonovun iştirakı və ümumi redaktəsi ilə tərtib edilmiş “Özbəkistan SSR Elmlər Akademiyasının Şərq Əlyazmaları külliyyəti”nin I cildində (Daşkənd, 1952) həmin əlyazmalardan dördü təsvir edilmişdir.

1. XVII əsrə aid edlən inv. № 851 olan əlyazma olduqca qəşəng Xivə *nəstəliq* xətti ilə tuş və kinovarla yazılmışdır. Mətn qızılı və rəngli xətlərlə çərçivəyə alınmışdır; birinci və axıncı, eyni zamanda itirilmiş 194 - cü vərəqi (16x25) əvəz edən 192-ci vərəqlər sonradan yazılmışdır.

2. Həmin İnstitutda saxlanılan inv. № 7626 olan ikinci əlyazma 159 vərəq olub (1b-159b), fabrik istehsalı olan kağızda sürətli *nəstəliq* xətti ilə XIX əsrdə yazılmışdır.

Vərəqləri: 17x21.

3. Üçüncü, inv. № 768 olan əlyazma – 280 vərəq (1b – 280b) olub 1349/1930 - cu ildə fabrik istehsalı olan kağızda yazılmışdır.

Vərəqləri: 14,5x21.

4. Dördüncü, inv. № 2056 olan əlyazma – 253 vərəq olub 1351/1932-ci ildə rəngli kağızda müxtəlif xətlərlə yazılmış Xivə əlyazmasıdır.

Vərəqləri: 16,5x27,5 (Blochet E, 1932 : 232).

1. Həmin İnstitutda saxlanılan inv. № 11110 olan beşinci əlyazma 1350/1931-ci ildə Xivədə İbrahim Qələndəroğlu tərəfindən köçürülmüşdür. Bu əlyazmanın da həmin İnstitutda saxlanılan inv. № 851 olan əlyazma kimi kifayət qədər tam olduğu bildirilir (Собрание, 1962:71; Ахмедов Б.А, 1985:73).

2. “Şəcəreyi-türk”ün tərcümə, nəşr və öyrənilməsi tarixindən

“Şəcəreyi-türk” – “Türklərin soy kitabı” əsəri yazılıb qurtarıqdan 50 – 60 il sonra elm aləminə məlum olmuşdur. Buna görə İsveçlə Rusiya arasında baş vermiş 20 illik müharibənin iştirakçısı, Poltava döyüşləri (1709) zamanı əsir düşərək Sibirə – Tobolsk şəhərinə göndərilən İsveç ordusunun kapitanı, ilk dəfə Orxon – Yenisey türk yazılarını “runik” yazılar adlandıraraq nəşr etdirən (Кляшторный С.Г, 1964:5)və yanlış olsa da, birinci olaraq Ural–Altay dillərinin bu dillərin yazılış bənzərliyinə əsaslanaraq “Tatar dilləri” adı altında təsnifatını verməklə) İ.von Strahlenberg,1730; “Türklər”, 1987: 446, 454) türkologiya elminə əvəzsiz

xidmətlər göstərmiş, istedadlı hərbcı, tarixçi – etnoqraf, dilçi və kartoqraf Filipp İoqann (Yuxan) Tabbertə – fon Stralenberqə (1676 –1747) borcluyuq.

F.İ. Stralenberq digər əsirlərlə birlikdə 26 avqust 1711-ci ildə Tobolska gəlmişdir (Новлянская М.Г, 1966:78). Həmin illərdə, xüsusən də 1709 – 1714 - cü illərdə İsveçdə həm Türkiyəyə, həm də türk xalqlarının ədəbiyyatına böyük maraq oyanmışdı. Bu marağın əsas səbəbi isə, həmin Poltava döyüşlərindən sonra, 1709 - cu ildə, bu döyüşü ruslara uduzmuş İsveç kralı XII Karlın Türkiyəyə qaçması olmuşdur (Ярринг Г, 1970 :17). Ola bilsin F.İ. Stralenberq və digər İsveç əsirlərinin Sibirdə yaşayan türk xalqlarına və onların mədəniyyət, ədəbiyyat və tarixlərinə maraq göstərmələrinin də əsas səbəblərindən biri bu idi.

Bu səbəbdən də o, Sibir və orada yaşayan türk və digər xalqların tarixinə maraq göstərərək coğrafiyaya, etnoqrafiyaya və tarixə aid materiallar toplamağa başlamışdır. Bu işdə ona Tobolskda və onun ətrafında yaşayan Buxara türkləri və digər müsəlman türklərin yardımçı ola biləcəyini hiss etdiyindən onlarla dostluq əlaqəsi yaradaraq, oradakı savadlı adamlarla görüşməyə başlamışdır.

“Xüsusilə mən onların Azbakeviç adlı olduqca iltifatlı adam olan axundu ilə tez-tez görüşürdüm. Bir dəfə o mənə onda olan digər bütün sənədlərdən başqa, iki əlyazma göstərdi. Onlardan biri İrana aid idi, digəri Tatariyaya, həm də axırcının adını o “Çingiz kitab”, ya “Çingizin kitabı” adlandırdı. Hər iki əlyazma Türküstandan alınmışdı. Bu əlyazmaların ayrı - ayrı hissələrinə aid onun rus dilində verdiyi izahatdan mən anladım ki, onlarda, xüsusilə də axırcıda Böyük Tatarıyanı təsvir etmək üçün çoxlu materiallar var. Ona görə də, digər tatar tanışımın köməyi ilə həmin əlyazmanı daha müfəssəl gözdən keçirmək üçün ondan, onu mənə verməsini xahiş etdim” - deyər fon Stralenberq əlyazmanı necə əldə etdiyi barəsində yazır (Новлянская М.Г, 1966:78; Андреев А.И, 1965:34). Əlyazmanı 1717-ci ildə əldə edən Stralenberq onu tatar tanışısı ilə o vaxt artıq rus dilini kifayət qədər öyrənə bilmiş digər iki isveçli əsir zabitə – P.Şönström və Bentinkə tərcümə etməyi tapşırır. Əsəri 1720 – 21-ci illərdə hər üçü tatar imamın yaşadığı kənddə birlikdə tərcümə etməyə başlayırlar (Ebulgazi Bahadır Han, 1996: 23; Новлянская М.Г, 1966:79). Tatar imamın hər bir cümləni sözbəsöz rus dilinə tərcümə etdiyi mətni əsir zabitlər alman dilinə çevirirlər; lakin əsərdə olan bir çox ərəb, fars və moңqol sözlərinin mənasını tatar tərcüməçinin bilmədiyindən əsəri tamamilə tərcümə etmək mümkün olmur və bu səbəbdən almanca olan tərcümədə aydın olmayan yerlər alınır. Qüsurlu olmasına baxmayaraq, Stralenberq və digər iki isveçli əsirin hər biri – P.Şönström və Bentink almanca olan tərcümədən bir nüsxə özləri üçün götürürlər (Strindberg, 1889:5-8; Кононов, 1971: 4; Кононов, 1982:72). Sonralar P.Schönström öz nüsxəsini Upsala şəhərindəki (İsveç) universitetin kitabxanasına bağışlamışdır (Новлянская, 1966:32). P.Şönströmün həmin tərcüməsi 1780-ci ildə D.Q.Messerschmidin adı ilə “Abulghasi Bagadur Chans Geschlechtbuch der Munghalisch – Mogulischen Chanen, aus einer türkischen handschrift übersetzt von Dr.D.G.Messerschmid, 1780” adı altında alman dilində nəşr olunmuşdur (Саблуков, 1906: IX).

1718-ci ilin aprelində I Pyotrun dəvəti ilə Dantçikdən Peterburqa gələn D.Q.Messersmidt (1685–1735) bir il sonra Sibirdə elmi - tədqiqat işləri aparmaq üçün ora göndərilir və 24 dekabr 1719-cu ildə Sibirin o zamankı paytaxtı Tobolska gəlir. Həkim, coğrafiyaçı, təbiətşünas və üstəlik Şərq dillərini də bilən D.Q.Messersmidt 1720-ci ilin qışında orada olan İ.F.Stralenberq və digər isveçli əsir zabitlərlə tanış olur. D.Q.Messersmidtə ilıq münasibəti yaranan İ.F.Stralenberq, onu nəinki Sibirdə qazandığı təcrübə ilə, eyni zamanda topladığı materiallarla da tanış edir (Новлянская, 1966:33; Кононов, 1971: 4).

25 iyun 1720-ci ildə D.Q.Messersmidt Tobolskdan Peterburqa, Tibbi Dəftərxanaya “Tibb fakültəsi”nin Prezidenti İoqann Deodat Blyumentrosta göndərdiyi bağlamanın içində F.İ.Stralenberqin Sibirdə əldə etdiyi bir çox materiallarla yanaşı, Əbülqazi Bahadır xanın Stralenberqə məxsus “Şəcəreyi-türk” əsərinin əlyazması da vardı (Кононов, 1971: 4).

“Curiosa Sibiriae. Historico – Politica et Chronologica seu Abul - Hasi Bugudur - Chan. Historia Genealogico – Politica. De Vita et Rebüs gestis Magni Mongoloruni Monarche Czingis – Chan. Turcico idiomate inscripta. Chasa in Kitap Schassare Turkey. Cum Almanach seu Calendario Tattarorum Sibiriensium Muhamedano. İn MSS^{is} Turcicis, ad İllustrem Facultatem Medica d.25 Juny, A.1720. Transmissa.” (ЖО ААН, ф.98, оп.І, №22, л.331) – Sibirin görməli yerləri. Əbülqazi Bahadır xanın tarixi, siyasəti və xronologiyası. Tarix, genelogiya və siyasət. Böyük monqol hökmdarı Çingiz xanın həyatı və işləri haqqında. Türk dilində yazılmışdır. Bu – əslən “Şəcəreyi-türk” kitabıdır. Sibirin müsəlman tatarlarının almanaxı ilə təqvim. 25 iyun 1720-ci ildə məşhur Tibb fakültəsinə göndərilən türk əlyazması” adı altında göndərilən bu materiallar əvvəlcə Tibbi Dəftərxananın arxivində, sonra isə Elmlər Akademiyasının kitabxanasında saxlanılmışdır (Новлянская, 1966:33, qeyd 5; Кононов, 1971: 5).

D.Q.Messersmidtin Tobolskdan Peterburqa göndərdiyindən başqa onda əsərin digər bir əlyazması da olmuşdur. O, bu əlyazmanın kapitan F.İ.Tabbert* (Stralenberq) tərəfindən alman dilinə tərcümə edildiyini göstərmiş və 1725-ci ildə özünün malik olduğu kitab və əlyazmalarının aşağıdakı siyahısına daxil etmişdir:

1. Manuscriptum turcicum seu Linguae turcicae per Achun Asbakevitz, Tobolsk, in rot/em/ Leder; 2. Abul - gassi- Bugudur - Chan, Chasa in Kitap Schassare Turkey. Ex turcico in german/icum/ per Capit/anum/ Phil/ippum/ Joan/nem/ Tabbert (Manuscript); 3. Phil/ipp/ Joan/nes/ Tabbert, Annotationes in Abul - gassi - Bugudur - Chan. Chasa in Kitap etc cum annotationum illustrationibus, germanice (Manuscript) (Ebulgazi Bahadır Han, 1996: 23). Çox güman ki, bu əlyazma F.İ.Stralenberqin (Tabbertin) alman dilinə etdirdiyi tərcümə ilə birlikdə D.Q.Messersmidtin Göttingenə göndərdiyi əlyazmadır (Новлянская М.Г, 1966:17). Həmin əlyazma və alman dilinə tərcümə əsasında Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcəreyi-türk” əsəri ilk dəfə 1726-cı ildə Brüsseldə Dr.Bentinkin izahları ilə nəşir Barenn de Mondass (Varenne de Mondasse) tərəfindən iki cild olaraq fransız dilində “Histoire genealogique des

* 1723-cü il İsveçə qayıtdıqdan sonra zədəlanlığa yüksəldilmiş və fon Stralenberq soyadı daşımışdır.

Tatars traduite du manuscrit tartare d'Abulgasi - Bayadur - Chan et enrichie dun grand nombre des remarques authentiques et tres curieuses sur le veritable estat present de d'Asie septentrionale avec les cartes geographiques necessaire. Par D*** adı ilə tərcüməçinin vəsaiti hesabına nəşr edilmişdir (Зиннер Э.П., 1961:11). Dr.Bentinkin 1737-ci ildə Amsterdamda ayrıca nəşr olunan “Resueil des voyages au Nord” toplusunda “Relation de la Grande Tartarie dressee sur les memoires originaux des suedois prisonniers en Siberie, pendant la guerre de la Suede avec la Russie”, A.Amsterdam, 1737 (Новлянская М.Г., 1966:22), adı ilə çıxan kitabı “Histoire genealoguque des Tatars”ın bir yerə yığılmış şərhlərindən başqa bir şey olmadığından elə bir maraq doğurmur (Кононов А.Н., 1971: 5). Həmin nəşrin girişində Dr.Bentink əsərin işıq üzü görməsində isveçli əsir zabıtlərin müstəsna xidmətlərini xüsusi qeyd edərək yazırdı: “Onlardan bəziləri elmlı adamlar idi, bu “Tarix”in tatar əlyazmasını onu Tobolska gətirən bir Buxara tacirindən alıb, öz hesablarına əvvəlcə rus dilinə, sonra isə rus dilindən başqa, müxtəlif dillərə tərcümə etdilər” (Strahlenberg İ., 1730:113; Кононов А.Н., 1971: 5). Əlbəttə, Dr.Bentink əlyazmanı “Buxara tacirindən alan” dedikdə F.İ.Stralenberqi nəzərdə tuturdu. Bunu “mənim xeyirxah dostum”, - deyərək kitabın Bentink tərəfindən nəşr edildiyini bildirən F.İ.Stralenberqin özü də təsdiq edir: “*İltifath oxucular çox güman ki, mənim bir tatar əlyazmasından söhbət getdiyi haqqında 1726 - cı ildə (nəşr olunan) ilkin məlumatımda təsvir etdiyimlə tanışdırlar; mənim iştirakımla bu əlyazma tatar dilindən alman dilinə, axırıncıdan isə fransız dilinə mənim xeyirxah dostum tərəfindən tərcümə edildi və 17-cı ildə Leydəndə “Histoire genealoguque des Tatars” adı ilə nəşr edildi*” (Новлянская, 1966:78).

F.İ.Stralenberqin özündə olan “Şəcəreyi-türk”ü alman dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmək fikri olmuşdur, hətta əlyazmanı nəşrə hazırlayaraq, ona qeydlər də yazmışdır***. Lakin əsərin 1726-cı ildə “Histoire genealoguque des Tatars” adı ilə nəşr edilməsi onu bu fikrindən daşdırmışdır (Strahlenberg, 1730:116-121; Кононов, 1971: 6. Yalnız özünün “Avropa və Asiyanın Şimal və Şərq hissələri” adlı əsərinin “Giriş”inə əlavə kimi Əbülqazinin həmin əsərindən bir hissəni daxil etmiş, Əbülqazi və Upsal arxiyepiskopu İoann Maqusun (1488 – 1544) türk xalqlarının tarixinə aid məlumatlarını müqayisə etmiş (s.116 – 121), eyni zamanda Əbülqazinin tərcümeyi-halından qısa məlumat vermişdir (s.114) (Зияев, 1968: 20).

F.İ.Stralenberq və D.Q.Messerşmidtin əlyazmanın sahibinin adını çəkdiqləri Buxara taciri Azbakeviçin haqqında geniş məlumat verməsələr də, onun Buxaradan Tobolskə köçmüş Avzabakinin oğlu olduğunu güman etmək olar. Avzabakinin

** Əsəri tərcümə edəninin adı və soyadı yerinə onun D*** altında ləqəbi göstərilmişdir. Hələ XIX əsrdə tədqiqatçılar həmin onun Hollandiyalı Bentink olduğunu söyləsələr də (İ.Ch.Brunet. Manuel du libraire et de l'amateur ivres..., I.Paris, 1860, p.19; A.A.Barbier.Dictionnaire des oeuvres anonymes,t.II, partie I, 1873, p.807) sonralar A.İ.Andreyev (“Очерки по источниковедению Сибири. Выпуск второй. XVIII век. (Первая половина), Москва: Изд-во “Наука”, 1965, с.35) həmin şəxsin Bentinkin kiçik oğlu Vilyam Bentik olduğunu söyləmişdir, lakin son tədqiqatlar da D*** ləqəbinin Bentinkin özünə məxsus olduğunu təsdiqləmişdir. Bax: Ebulgazi Bahadır Han. Secere-i Terakime..., s. 23.; A.Н.Кононов. Göstərilən əsəri., s. 5.

*** F.İ.Stralenberqin həmin qeydləri “Annotations in Abul-gassi-Bagadur-Chan, “Chasa in kitap” etc. cum annotatonum illustrationibus,germanice” latınca başlıqla D.Messerşmidtin arxivində saxlanılır. Bax: A.Н.Кононов. История приобретения..., s. 6.

haqqında Tobolskda nüfuz sahibi olan həmin oğlu Alim Şeyxovun (çox güman ki, ruslar dillərinə yatmadığından onu Avazbakoviç deyil, Azbakeviç deyər çağırırlarmış – İ.O.) dedikləri əsasında General – poruçik Şpringerin Çar Rusiyası Dövlət Xarici İşlər kollegiyasına ünvanladığı məlumatında göstərilir ki, “*artıq yetmiş beş il bundan əvvəl (1694-cü il – H.Z) onun atası Avazbaki Böyük Buxaranın sakini olmuşdur... öz arzusu ilə könüllü olaraq artıq o, xanın tabeliyində olmaq istəməyərək onun özü çıxmışdır. Özü ilə birlikdə, çoxlu sayda buxaralılarını inandıraraq öz təsiri altına salmış və qüdrətli imperatorun əbədi təəbəliyinə köçürmüşdür*” (Миллер Г.Ф, 1941:93. Deməli, Avazbaki 1694-cü ildən sonra Tobolska köçmüş və gələrkən əsərin əlyazmasını da özü ilə bərabər gətirmişdir. Vəfatından sonra əlyazma oğlu Alimdə qalmış və həmin əlyazmadan da Stralenberq və dostları istifadə etmişlər. Çox güman ki, məşhur tarixçi Q.F.Miller (1705–1769) “Sibirin tarixi” əsərini yazarkən onun istifadə etməsi üçün (Зияев Х. 1968: 69) də, “Şəcəreyi-türk”ü XVIII əsrin 30-cu illərində məhz həmin əlyazmadan F.İ.Stralenberqin tanışını tərcümə etmişdir (Андреев, 1965:36; Кононов, 1971: 6).

1734-cü ildə Rusiya Elmlər Akademiyası məşhur ədəbiyyatşünas alim və şair V.K.Trediakovskiyə (1703–1769) əsərin 1726-cı ildə fransız dilinə edilmiş tərcüməsinin əsasında onu rus dilinə tərcümə etməyi tapşırır. Əsər 1737-ci ildə tərcümə edilib başa çatdırılsa da, onun nəşri bir neçə illər ləngimişdir. 1745-ci ildə həmin tərcümənin əlyazması şərhlər yazmaq və Sibirdə topladığı materiallar əsasında müəyyən düzəlişlər və dəqiqləşdirmələr etmək üçün Q.F.Millerə verilir. Nəhayət, 1765-ci ildə əsərin 600 sayda nəşr edilməsi qərara alınır. Sonra isə tirajın sayının artırılması qərara alınmış və 1768-ci ildə 1512 say tirajla “Родословная история о татарах, переведенная на французский язык с рукописных татарских книги, сочинения Абулгачи-Баяндур-Хана, и дополненная великим числом примечаний достоверных и любопытственных о прямом нынешнем состоянии Северной Азии с потребными географическими ландкартами, а с французского на российский в Академии наук. При императорской Академии наук, СПб, 1768 г., т. I, 483 с.; т. II, 480 с.” adı ilə Akademiya tərəfindən nəşr etdirilmişdir (Абул-Гази, 1974:60). Həmin tərcümə 2010-cu ildə yenidən nəşr edilmişdir (Абулгази-Баяндур-Хан, 2010).

Əsərin fransız dilinə edilmiş həmin tərcüməsi eyni zamanda 1780-ci ildə ingilis dilinə tərcümənin əsasını təşkil etmişdir.

XVIII əsrin 30-cu illərində Georq Yakov Ker (1692 – 1740-ci illər) Peterburqda əsərin çağatay dilindən alman dilinə tərcüməsi üzərində məşğul olmuşdur (Андреев, 1965:35). Lakin Kerin tərcüməsi ədəbi cəhətdən qənaətbəxş olmadığından, onu düzəltməyi İ.Y.Fişerə həvalə etmişlər. İ.Y.Fişer fransızca tərcüməyə əsasən G.Y.Kerin alman dilinə etdiyi tərcümədə bir çox səhvi düzəltmişdir.

Əsərin bir hissəsini “Speciment libri Schagjire Turki latine conversi a Theophilo Sigefrido Bayere” – (Əbül Qazinin) Şəcəreyi-türk” (Türklərin soy kitabı) kitabından nümunələr. Latınca tərcümə Teofil (Qotlib) – Ziqfrid Bayerindir” adı ilə ilk dəfə latın dilinə, əsərin adını da müəllifin yazdığı kimi göstərməklə, akademik T.Z.Bayer tərcümə etmişdir (Кононов, 1971:7).

Sonra G.Y.Ker akademik T.Z.Bayerlə birlikdə əsərin bütöv mətnini “Das Ghiwischen Regenten Abu-l- Ghasi Bahadur - Chans Monghalisch - Tatarisch - Türkischen Geschlecht – Registers und Chronici wahrhaffte Ueberseizung aus dem Tatarischen Original – Text” adı ilə alman dilinə tərcümə etmişdir (Кононов, 1971:8). Lakin bu tərcümə çap edilməmiş, əlyazma şəklində qalmışdır. (АВ ЛЮ ИВ, ф №26, №1, л.331.) (Кононов, 1971:8).

Əbülqazi Bahadır xanın “Türklərin soy kitabı”nın Avropa xalqlarının dillərinə tərcümə edilməsi böyük elmi hadisə idi. Həmin dövrdə, hətta ondan bir neçə əsr sonra da, Orta Asiya və Sibirin, Çinin, həmçinin türklərin və monqolların tarixi ilə maraqlanan hər bir kəs bu əsəri oxuyurdular. İsveçin özündə Əbülqazi xanın həmin əsərini oxuyanlar arasında məşhur səyyah Sven Qedin, onun müasiri, məşhur İsveç dramaturqu Avqust Strindberq və s. vardı (Ярринг, 1970 :17-18).

XVIII – XIX əsrlərdə türklərin və monqolların, eyni zəmanədə Orta Asiya və Sibirin tarixi ilə maraqlanan tədqiqatçıların hər biri Əbülqazi xanın “Şəcəreyi-türk” əsərindən olduqca geniş istifadə etmişlər. Məşhur rus tarixçisi V.N.Tatişev “Rusiya tarixi” və digər əsərlərini yazarkən həmin əsərdən faydalanmışdır. Onun əsərin əlyazması ilə tanışlığı 1720-ci ildə Tobolskda İ.F.Stralenberq ilə görüşündən sonra olmuşdur. Həmin görüşdən sonra V.N.Tatişevdə Sibirin coğrafiyası və tarixinə aid əsər yazmağa maraq oyanmışdır (Кузьмин,1987:116).

I Pyotrun tapşırığı ilə İsveçə gedən V.N.Tatişev 1724 - cü ildə Stokholmda İ.F.Stralenberqlə yenidən görüşür. 12 mart 1725-ci ildə Stralenberq Berlin gimnaziyasının rektoru, dilçi İoqann Firişə göndərdiyi məktubda yazırdı: “*Rus mədəni müşaviri Tatişev burada, Stokholmdadır; olduqca maraqlı və təhsilli rusdur. Əbülqazinin məndə olan əsərini tərcümə etmək üçün Peterburqa aparmağa çox həvəslə razı oldu və onun mətnini yoxlamağa söz verdi. Tatişev almanca yaxşı danışır və pis də yazmır*” (Татищев, 1962:8). Amma, görünür, İ.F.Stralenberq əsərin mətnini V.N.Tatişevə verməyə imkan tapmamışdır. Çünki V.N.Tatişevin həmin əsərin 1726-cı ildə Leydendə nəşr etdirdiyindən belə xəbəri olmamışdır. O düşünürdü ki, Əbülqazi xanın “Şəcəreyi-türk” əsərinin rus dilinə tərcüməsi Y.V.Bryusun kitabxanasındakı kitabların arasında ola bilər. Ona görə də həmin əsərin əlyazma mətnini və dərc edilmiş hissəsini ona göndərməyi xahiş etmişdir. Lakin əsərin əlyazma mətni yalnız 1737-ci ildə əldə edilmişdir. V.N.Tatişevin göstərişi ilə onu Samara şəhərində rus dilinə tərcümə etməyə başlamışlar (Татищев, 1962:20). Amma görünür tərcümə 1738-ci ilin sonuna qədər başa çatdırılmamışdı. Bu V.N.Tatişevin özünün 1738-ci ildə yazışmaları zamanı məktubunda tərcümənin gedişindən razı qalmadığını bildirməsindən məlum olur (Татищев В.Н, 1962:22). Əsərin kim tərəfindən tərcümə edildiyi məlum olmasa da, tam halda və ya müəyyən hissəsinin rus dilinə tərcümə edilib V.N.Tatişevə təqdim edilmişdi. V.N.Tatişevin əsərinə giriş məqaləsi yazmış A.İ.Andreyevin fikrincə, V.N.Tatişev öz əsərinin 9-cu fəslindəki və başqa hissələrində Əbülqazidən gətirdiyi sitatlar məhz həmin tərcüməyəndir (Татищев, 1962:20). Lakin V.N.Tatişevin V.K.Trediakovskinin tərcüməsindən də istifadə etdiyi məlumdur. Bu onun 1745-ci ildə Şumaxerə yazdığı məktubundan məlum olur. O, həmin məktubunda Şumaxerdən ona Əbülqazi

Bahadır xanın həmin əsərinin fransız dilindəki nəşrindən rus dilinə edilmiş tərcüməsini göndərməyi xahiş etmişdi (Татищев, 1962:30-31). Bu tərcüməni isə, əvvəldə göstərdiyimiz kimi, 1734-cü ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının tapşırığı ilə məşhur ədəbiyyatşünas alim və şair V.K.Trediakovski 1737-ci ildə tərcümə edib başa çatdırmışdı və 1745-ci ildə həmin tərcümənin əlyazması şərhlər yazmaq, müəyyən düzəlişlər və dəqiqləşdirmələr etmək üçün Q.F.Millərə verilmişdi. Hələ də nəşr olunmamış həmin əsərin çox güman ki, əlyazma nüsxəsinin surətini aldığı V.N.Tatişev 1746-cı ildə yazdığı məktubunda bildirmişdir (Татищев, 1962:33).

V.N.Tatişev 6 mart 1750-ci ildə yazdığı məktubunda sona çatdırdığı işləri haqqında söhbət açır. Onların arasında Əbülqazi xanın “Şəcərəyi-türk” əsəri də vardı və “Əbülqazi Bahadır xanın tarixi” adlandırdığı həmin əsəri şərhləri ilə birlikdə Rusiya Elmlər Akademiyasına göndərmişdi (Татищев, 1962:37).

Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-türk” əsərinin tərcümə və nəşr edilməsində Kazan Universitetinin 1807-ci ildə fəaliyyətə başlamış Şərq dilləri kafedrasının müəllim-professorlarının və xüsusilə həmin kafedranın müdiri X.M.Frenin (Савельев, 1856:7; Очерки, 1956:421) xüsusi əməyi vardır. İlk dəfə 1820-ci ildə qraf Romyantsev əsərin nəşr edilməsini bu universitetin müəllimi – akademik (Xristian Daniloviç) Xristian Martin Frenə (1782 – 1851) tapşırır. Məşhur Şərqşünas Tixsenin tələbəsi olan X.M.Fren Almaniyanın Rostok şəhərindən dəvət edilmişdi və Kazanda türk dilini öyrənməklə məşğul olmuşdu. Bu işdə ona onunla müəllimlik və elmi fəaliyyətində yaxından əməkdaşlıq etmiş, həmin Universitetin tatar dili müəllimi İbrahim Xalfin (1778 – 1829) böyük köməklik göstərmişdir. Öz növbəsində tələbkar bir mətnşünas olan X.M.Fren də İ.Xalfinə mətnlərin tutuşdurulub yoxlanılması üsulu haqqında məsləhət və təlimat verməklə ona elmi iş metodunu öyrətdi ki, bu da özünü xivəli Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-türk” əsərinin nəşri zamanı xüsusilə biruzə verdi (Мазитова, 1972:31). X.M.Fren və İ.Xalfinin müasiri olmuş görkəmli Rus şərqşünası P.S.Savelyev həmin hadisələri belə xatırlayır: *“Əbülqazinin tatar tarixi və ya “Türklərin soy ağacı kitabını” dövlət kansleri qraf Romyantsevin öhdəçiliyi ilə çap etdirməsinə görə elm aləmi X.M.Frenə borcludur. Mətnə latınca müqəddiməni Fren yazmışdır. “Tarix”in mətninin özü isə Kazanda yerli Universitetin mühazirəçisi İbrahim Xalfinin nəzarəti altında nəşr edildi. X.M.Fren ona əlyazmadan hərfbəhərff çap etmək, aşkar səhvləri haşiyədə düzəltmək, səhifələri göstərməklə mətnə rast gəlinən şəxs adlarının siyahısını əlavə etmək v. s. kimi elmi nəşrdən nə tələb edildiyini izah etdi. Tatar alim ehtimal ki, işi başa düşdü, nəşrə başladı və şərtə görə birinci nəşr vərəqini Frenə göndərdi. O, görəndə ki, mətn əslindən nəinki hərfbəhərff, sözbəsöz çap edilməyib, həm də birinci sətirdən sona qədər üslub dəyişdirilib, bizim akademik halını təsəvvür etmək olar! Frenin iradlarına cavab olaraq onun tatar naşiri “Əbülqazidə köhnə üslubdur” “indi daha yaxşı yazırlar” - deyə cavab verdi. Amma İ.Xalfinin inad etməsinə baxmayaraq, işlər yaxşılıqla qurtardı və sonradan düzəlişlər edilmədən, hətta müfəssəl göstəricilərlə, mətn olduqca çox düzgün çap olundu”*(Савельев, 1856:27-28). Məhz X.M.Frenin öz işinə olduqca tələbkarlıqla

yanaşmasının nəticəsi idi ki, mətnşünaslıq sahəsində İ. Xalfinə verdiyi biliklərin sayəsində əsərin əlyazma mətni də ilk dəfə olaraq 1824-cü ildə İ. Xalfin tərəfindən, ilk səhifəsində türkcə “Uşal Şəcərəyi türk kitabı” yazısıyla, X.M.Frenin (1782 – 1851-ci illər) latın dilində yazdığı giriş sözü ilə Kazan Universitetinin tipografiyasında nəşr etdirildi (Abulghazi Bahadür Chani). X.M.Fren əsərin nəşrini I cildə – əsərin orijinal “tatar” mətni; II cildə “yeni və düzgün mətni”; III cildə isə “filoloji, tarixi və coğrafi izahlı lazımi coğrafi xəritələrlə” olmaqla üç cildən ibarət nəşr etdirməyi nəzərdə tutsa da, yalnız birinci cildi nəşr etdirə bilmişdi (Коронов, 1971:11).

Həmin dövrdə türklərin, monqolların, həmçinin bir çox ərazilərin tarixinə dair qiymətli mənbələrdən biri olan “Şəcərəyi-türk” əsəri İ.Xalfindən sonra 1825-ci ildə D.Yazıkov tərəfindən rus dilinə tərcümə edilərək nəşr etdirilmişdir (Путешествия к татарам, 1985).

Görkəmli rus türkoloqu V.V.Radlov əsərdən bir hissəni alman dilinə tərcümə edərək 1891-ci ildə (Das Kitadku Bilik,1891), rus dilinə tərcüməsini isə 1893-cü ildə nəşr etdirmişdir (Радлов, 1893).

Əsərin Kazan nəşrini əsas götürərək məşhur ərəbşünas, “Qurani-Kərim”i ilk dəfə rus dilinə tərcümə edən Qordiy Semyonoviç Sablukov (1804 – 1880-ci illər) Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi- türk” əsərini rus dilinə çevirərək, əvvəlcə 1854 - cü ildə bir hissəsini (Библиотека восточных историков, 1854), sonra isə bütövlükdə 1905 – 1906-cı illərdə Kazan Universitetinin Xəbərlərində çap etdirmiş (Известия Общества археологии..., 1905-1906), 1906-cı ildə isə kitab halında Kazanda nəşr etdirmişdir (Родословное древо тюрков, 1906). Sablukov Q.S-in rus dilində nəşr etdirdiyi bu kitab son iki əsrdə keçmiş SSRİ məkanında dəfələrlə nəşr olunmuşdur. SSRİ-nin süqutundan sonra isə 1994-cü ildə Türkmənstanda nəşr olunan “Aşqabat” jurnalının 7№-li eksperimental sayı kimi Aşqabatda nəşr edilmişdir (Абуль-Гази-Багадур-Хан, 1994). Son dəfə 1996-cı ildə yenidən nəşr olunmuşdur (Абуль-Гази-Багадур-Хан, 1996).

Tərcüməçi əsərin girişində onun əvvəlki tərcümə və nəşrləri haqqında müfəssəl məlumat vermişdir. Bu bir nəşrin öz dövrü üçün elmi əhəmiyyəti olmasına baxmayaraq, tərcümənin həm dili, həm şəxs adlarının rus dilində düzgün verilməməsi və tərcümənin özünün də bir çox yerlərdə dəqiq yerinə yetirilməməsi baxımından o bu günkü elmi tələbatı ödəyəcək səviyyədə deyildir.

Kazan nəşri əsasında “Şəcərəyi-türk” Türkiyədə Ahmet Vefik Paşa tərəfindən Osmanlı türkcəsinə tərcümə edilərək, 28 iyul 1863 – 25 dekabr 1864-cü illər arasında “Tasvir-i Efkar” qəzetinin 131–173-cü nömrələrində əsərin Adəm peyğəmbərdən monqollara qədər olan iki babı (fəsli) tam olaraq və Çingiz xan dövrünə aid üç babı (fəsli) qismən nəşr edilmişdir. Həmin tərcümə 1864-cü ildə kitab kimi buraxılmışdır (Salih Erol, 2019:289). Həmçinin Kazan nəşrindəki *uşal* sözünün Ahmet Vefik Paşa tərəfindən səhv olaraq əsərin adına aid olduğu düşünüldüyündən əsərin adı “Şecere-i Evşal-i Türkiye” kimi verilmişdir (Banarlı, 1974:407; Togan, 1974:82; Ebulgazi Bahadır Han, 1996:23).

Əsəri ilk dəfə tənqidi mətnlərlə birlikdə, 1 dekabr 1843-cü ildə Rusiya təəbbəliyini qəbul etmiş İtaliya əsilli Pyotr İvanoviç Demezov (1807 – 1873, Jean

Jasques Pierre Desmaisons) nəşrə hazırlamışdı. O, 1857-ci ildən Parisdə yaşayırdı və əsəri də orada yaşayarkən məşhur rus leksikoloq və ədəbiyyatşünası V.İ.Dalın (1801 – 1872) Orenburq şəhərində xidmət edərkən (1833 – 1841-ci illər) aldığı və 1842-ci ildə Asiya Muzeyinə hədiyyə etdiyi inv. № B721 (köhnə inv. № 584a) əlyazma nüsxəsini əsərin Berlin, Gettingen və Kazan nəşrləri ilə tutuşduraraq tərcümə etmişdi. Sağlığında əsəri nəşr etdirmək ona nəsib olmadı və ölümündən sonra P.İ.Lerxin nəzarəti altında I cilddə əlyazmanın mətni olmaqla 1871-ci ildə, II cilddə isə fransız dilinə tərcümə olmaqla 1874-cü ildə Peterburqda nəşr etdirilmişdi (Histoire des Mogols ..., 1871; 1874). P.İ.Demozonun həmin ikicildliyi bir kitab halında 1970-ci ildə Amcterdamda yenidən ikinci dəfə nəşr edilmişdir (Desmaisons, 1970).

P.İ.Demozon da əsərin mətni və tərcüməsinin girişində Əbülqazinin əsərlərinin öyrənilməsi tarixi və onun əlyazma nüsxələri haqqında bir çox əlavə məlumatlar vermişdir. Onun etdiyi mətn və tərcümə bu gün kifayət qədər etibarlı hesab edilir və geniş istifadə edilir. Lakin onun da tərcüməsində səhvlilər vardır. V.V.Bartold öz tədqiqatlarında yeri gəldikcə həmin səhvliləri göstərmişdir (Бартольд, 2002:77).

Çin mənbələri əsasında Çingiz xan nəslindən birinci dörd xan haqqında yazdığı əsərində məşhur Rusiya sinoloqu N.Y. Biçurin (1777 – 1853) P.İ.Demozonun tərcüməsinə mənfi rəy bildirərək yazırdı: *“Düzgün olmayaraq tatarların soy kitabı adlanan türk tayfaları xalqlarının Əbülqazi xan tarixinin böyük hissəsi Çingiz sülaləsinin müxtəlif sahəsinin tarixini ehtiva edir. Monqolların birinci dörd xanları haqqında həmin xanın təsvir etdiyi hadisələr hərçənd tarixi əsaslara malikdir, lakin ümumən bütünlüklə və aydınlığı ilə təsvir edilməmişdir. Tərcümənin özü onun tərtib edilməsində tətbiq edilmiş üsula əsasən dəqiq ola bilməz. Fransız tərcüməçi özünün mənasız qeydləri ilə əsəri olduqca tündləşdirmiş və qarışdırmışdır”* (Бичурин, 2005:13)

P.İ.Demozonun nəşri əsasında əsəri Abdulla Allam Fayzixanoğlu Kazan tatarlarının dilinə tərcümə etmişdir (İslam Ansiklopedisi, 30 cüz, 1946:82).

Yenə həmin nəşr əsasında əsərin müəyyən hissələri iki dəfə rus dilində nəşr edilmişdir: 1. “Отрывки из сочинения Абу - л - Гази. Перепечатано из издания барона Демозона под наблюдением П.М.Мелиоранского. Пособие для студентов факультета восточных языков”. (Казань, 1898). – “Əbülqazi xanın əsərindən bir hissə. P.M.Melioranskinin nəzarəti altında Baron Demezozunun nəşrindən yenidən çap edilmişdir. Şərq dilləri fakültəsi tələbələri üçün dərs kitabı” (Kazan, 1898).

2. “Выписки из сочинения Абу-л-Гази Багадур-хана о завоевании сыном Чингиз-хана Джучи-ханом древних городов Саганата, Узгента, Аснаша и Дженда” (оригинальный текст, изд. барона Демозона, СПб., 1871, с.104–106) – ПТКЛА, год.VI, Ташкент, 1901:102–103. – “Çingiz xanın oğlu Cuçi xanın Saqanat, Uzkənt, Asnaş və Cənd kimi qədim şəhərləri istila etməsi haqqında Əbülqazi Bahadır xanın əsərindən çıxarış” (mətnin əsli, baron Demezozunun nəşri, SPb., 1871:104-106) – ASTDP, VI il, Daşkənd: 1901, s.102–103 (Кононов, 1971:12).

Türkiyədə XX əsrin 20-ci illərindən Dr.Riza Nur “Şəcərəyi-türk”ün Osmanlı türkcəsinə tərcüməsi üzərində işləməyə başlamışdır. 1924-cü ildə nəşr etdirdiyi “Türk Tarihi” adlı əsərinin I cildində tərcüməni başa çatdırdığını, amma hələ nəşr etdirə bilmədiyini bildirmişdir (Hive Hanı Ebül-Gazi Bahadır Han, 2009:7). Dr.Riza Nur əsərin əvvəli ixtisar edərək, şəcərə cədvəli də əlavə etməklə ərəb hərfləri ilə 1925-ci ildə nəşr etdirmişdir. Kitabın əvvəlinə daxil etdiyi giriş məqaləsinin yazılma tarixindən görünür ki, Dr.Riza Nur əsəri 1918-ci ildə tərcümə edib qurtarıbmış (Hive Hanı Ebül-Gazi Bahadır Han, 2009:13). Dr.Riza Nur tərcüməni P.İ.Demozonun nəşri əsasında həyata keçirmiş, hətta bu zaman əsərin çağatayca əslindən çox fransız dilinə tərcüməsindən istifadə etmişdir (Ebulgazi Bahadır Han. 2020:23). Həmin tərcümə Yunus Yigit tərəfindən müasir türk dilinə uyğunlaşdırılaraq 2009-cu ildə yenidən nəşr edilmişdir (Hive Hanı Ebül-Gazi Bahadır Han, 2009).

S.N.İvanov da 1969-cu ildə Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-türk” əsərini tədqiqata cəlb edərək, XVII əsr özbək dilinin ad və feil kateqoriyalarını tədqiq etdiyi üç hissədən ibarət olan əsərini P.İ.Demozonun nəşri əsasında həyata keçirmişdir (Иванов, 1969).

Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-türk” əsərinin bir hissəsi – “Abu-l- Qazi xanınq dünyaya kəlgənininq zikri” başlıqlı bölümdən başlayaraq sona qədər olan bölümün yazı çevirimi, Alman dilinə tərcüməsi və izahları 1990-cı ildə Suat Temiz tərəfindən əsərin Göttingen Universitetindəki 8° Cod. Ms.Turc. 46 nömrəli nüsxəsi əsasında “Zu Biographie des Abu-l-Qazi Bahadır Xan” adı altında Yüksək Lisans tezi olaraq hazırlanmışdır (Ebulgazi Bahadır Han, 2020:24).

Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-türk” əsəri ilə son illərdə Türkiyədə yenidən maraqlanmağa başlamışlar. Hazırda tanınmış tədqiqatçı alimlər tərəfindən əsərin bir neçə nəşri işıq üzü görmüşdür. Əsər 2020-ci ildə Türkiyədə yaşayan tanınmış azərbaycanlı alim dr. Arif Acaloğlu tərəfindən türk dilinə tərcümə edilərək, 2020-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir (Ebulgazi Bahadır Han, 2020:240). Yenə 2020-ci ildə professor Necati Demir Türkiyə türkcəsinə tərcümə edərək, Ankarada nəşr etdirmişdir (Ebulgazi Bahadır Han, 2020:343). Professor Necati Demir kitabın əvvəlində Önsöz və Giriş məqaləsini yerləşdirmişdir. Önsözə Əbülqazi Bahadır xanın bu tarixi əsərinin strukturu haqqında məlumat verilmiş, əsəri nəşrə hazırlayarkən onun dünya kitabxanalarında saxlanılan əlyazma nüsxələrini əldə edib, onların əsasında bu kitabı hazırladığını bildirmişdir (Ebulgazi Bahadır Han, 2020:13-15). Müəllif Giriş məqaləsində Əbülqazi Bahadır xanın tərcüməyi-halı və “Şəcərəyi-türk” əsəri haqqında yığcam məlumat vermişdir (Ebulgazi Bahadır Han, 2020:17-28).

Fikrimizcə, əsərin türk dilinə ən yaxşı nəşrini Dr.Professor Zühal xanım Ölmez hazırlayaraq, 2021-ci ildə Ankarada nəşr etdirmişdir (Ebulgazi Bahadır Han, 2021:816). Professor Zühal Ölmez kitabın Giriş bölməsinin əvvəlində Əbülqazi Bahadır xanın tərcüməyi-halı haqqında qısa məlumat vermişdir (Ebulgazi Bahadır Han, 2021:15-16). Sonra “Şəcərəyi-türk”ün yazılması və ortaya çıxarılması, nəşri tarixi və əlyazma nüsxələri haqqında, əsərin türk dünyası və Türkiyədəki nəşrləri barəsində məlumat vermişdir (Ebulgazi Bahadır Han, 2021:17-24). Naşir

əsəri əsasən Göttingen Universitetinin kitabxanasında saxlanılan iki əlyazma nüsxəsi əsasında hazırlamış, Berlin və Edinburq nüsxələrindən isə yardımçı nüsxə kimi faydalanmışdır. Bu səbəbdən kitab Göttingen Universitetinin kitabxanasında saxlanılan iki əlyazmanın faksimilesi, transfonoliterasiyası və müasir türk dilinə tərcüməsi, istifadə etdiyi əlyazma nüsxələrindəki yazılış fərqləri göstəricisi daxil edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abulghazi Bahadür Chani. *Historia Mongolorum et Tatarorum nunc primum tataricae edita auctoritate et munificentia illustrisaimi Comitis Nikolai de Romanzoff Imperii Russici Cancallarii Supremi. Casani, MDCCCXXV.*
2. Абул-Гази (1974). // *Историография общественных наук в Узбекистане.* Ташкент.
3. Абулгази-Баяндур-Хан (2010). Родословная история о татарах. Перевод с французского В.К.Третьяковского: в 2 т. – Репринтное издание 1768г. Спб.: Альфарет, т. I, 488с.; т. II.
4. Абуль-Гази-Багадур-Хан (1996). Родословное древо тюрков. Москва-Ташкент-Бишкек: Международное издательство “Туркестан”.
5. Абуль-Гази-Багадур-Хан (1994). Родословное древо тюрков. Экспериментальный номер журнала «Ашгабат», №7.
6. Андреев, А.И. (1965). *Очерки по источниковедению Сибири.* Вып.2. XVIII век, М-Л.
7. Ахмедов Б.А. (1985). *Историко - географическая литература Средней Азии XVI - XVIII вв. (Письменные памятники),* Ташкент.
8. Бартольд В.В. (2002). *Работы по исторической географии.* Москва: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, прим. 12 и далее.
9. Библиотека восточных историков (1854). *Издание И.Н.Березина,* СПб.: т. III.
10. Бичурин Н. (2005). (о. Иакинф). *История первых четырех ханов из дома Чингисова.* Москва: Из-во Транзиткнига.
11. Бустанов А.К. (2013). *Книжная культура сибирских мусулман.* Москва: Издательский дом Марджани.
12. Banarlı, Nihad Sami (1974). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, II cild, s. 407; A. Zeki Velidi Togan. "Ebulgazi Bahadır han" məqaləsi // İslam Ensiklopedisi, cilt 4, İstanbul.*
13. Blochet E. (1932). *Catalogue des manuscrits türchs de la Biblioteque Nationale de Paris, vol., I.*
14. Валеев Р.М. (1993). *Из истории Казанского востоковедения середины-второй половины XIXв: Гордий Семенович Саблуков – тюрколог и исламовед.* Казань: Изд-во «Kazan – Kazan».
15. *Das Kitadku Bilik des Yusif Chass-Hadshib aus Balasagun (1891) Der text in transscription herausgegeben von dr. W. Radloff, St-Pbg, Th. 1, pp. XXVIII-XLI.*
16. Desmaisons Petr. (1970). *Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul - Ghazi Behadour Khan,* Amsterdam.
17. Дмитриева Л.В. (2002). *Каталог тюркских рукописей Института Востоковедения Российской Академии Наук.* Отв. редактор О.Ф.Акумишкин. Москва: Изд-во “Восточная литература” РАН.
18. Дмитриева Л.В., (1965). Мугинов А.М., Муратов С.Н.. *Описание тюркских рукописей института народов Азии. История. I том.* Под редакцией академика А.Н.Кононова, Москва.
19. Ebulgazi Bahadır Han (1996). *Secere-i Terakime. (Türkmenlerin Soykütüğü). Hazırlayan: Zuhul Kargı Ölmez. Ankara.*

20. Ebulgazi Bahadır Han (2021). Şecere-yi Türk. Türkün söyağacı. Metin-Çevri-Tıpkıbasım. Hazırlayan: Zühal Ölmez. Ankara: BilgeSu.
21. Ebülqazi Bahadır Han (2020). Şecere-i Türk. Türkün Soy Kütüğü. Hazırlayan : Prof. Dr. Necati Demir. Altun ordu Yayınları.
22. Ebülqazi Bahadır Han (2020). Şecere-i Türk. Türkün Soyağacı. Çeviren : Asif Acaloğlu. Edütör : Numan Ekinci. İstanbul : Selenge Yayınları.
23. Erol Salih (2019). Türk Basın Tarihinde İbrahim Sinasi Efendi ve Tasvir-i Efkar Gazetesi // Tarih ve Gelecek Dergisi.
24. Əbülqazi Bahadır xan (2002). Şəcərə-i-tərakimə – Türkmənlərin soy kitabı. Tərcümə edən İ.M.Osmanlıdır, Bakı.
25. Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul-Ghasi Behadour Khan (1874). Publie, traduite et annotée par le Baron Desmaisons. T. I., texte, St.-Ptb.: 1871; t. II., traduction, St.-Ptb.
26. Hive Hanı Ebül-Gazi Bahadır Han (2009). Türkün soy ağacı. (Şecere-i Türk). Çağatay şivesinden Türkiye şivesine çeviren: Doktor Rıza Nur. Günümüz Türkçesine Sadeleştiren: Yunus Yigit. İstanbul: İlgi kültür sanat.
27. Иванов С.Н. (1969). Родословная древо тюрков Абу-л-Гази-хана. Грамматический очерк. (Имя и глагол. Грамматические категории). Ташкент: Изд-во АН Узб. ССР.
28. İslam Ansiklopedisi (1946), 30 cüz, İstanbul.
29. Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете (1906), т. XXI, вып. 5-6, 1905, с. 1-224; т. XXII, вып. 6.
30. Kafalı Mustafa (1994). “Ebülqazi Bahadır han” məqaləsi // İslam Ensiklopedisi, cilt 10, İstanbul.
31. Кляшторный С.Г. (1964). Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва: 1964.
32. Кононов А.Н. (1982). История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. Ленинград.
33. Кононов А.Н. (1971). История приобретения, переводов, изданий и изучения сочинения Абу-л-Гази “Родословная тюрков” // Советская тюркология, Баку:, №1.
34. Кузьмин Аполлон (1987). Татищев. Москва: Молодая гвардия.
35. Кызласов Л.Р. (2006). Городская цивилизация Срединной и Северной Азии. Исторические и археологические исследования. Москва: Издательская фирма “ Восточная литература” РАН.
36. Мазитова Н.А., (1972). Изучение Ближнего и Среднего Востока в Казанском университете (Первая половина XIX века), Изд-во Казанского университета.
37. Малов С.Е. (1951). Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.-Л.: издательство АН СССР.
38. Материалы по истории и истории науки и культуры народов Средней Азии (1991). Под редакцией членов-корреспондентов АН Уз.ССР И.Г.Булгакова и У.И.Каримова, Ташкен.
39. Миллер Г.Ф. (1941). История Сибири. М.-Л.: Из-во АН СССР,. В 2-х томах, II том.
40. Новлянская М.Г. (1966). Филипп Иоганн Страленберг. Его работы по исследованию Сибири. М-Л.
41. Очерки по истории русского востоковедения (1956). Изд-во АН СССР, Москва.
42. Pertsch W. (1889). Verzeichniss der türkischen Handschriften (Die Handschriften - Verzeichniss der Königlichen Bibliothek zu Berlin, VI), von W.Pertsch, Berlin.
43. Путешествия к татарам (1825). Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII, XIV и XV столетиях. СПб.

44. Пучковский Л.С. (1953). Монгольская феодальная историография XII -XVII вв. // Ученые записки института Востоковедения, том.VI, М.-Л.
45. Радлов В.В. (1893). К вопросу об Уйгурах. Приложение к LXXII тому Записок Императорского Академии Наук, № 2, Санкт-Петербург.
46. Rieu Ch. (1932). Catalogue of the Türkisch manuscrite in the British Museum. London 1888, p.282 ; E. Blochet. Catalogue des manuscrits türks de la Biblioteque Nationale de Paris, vol., I.
47. Родословное древо тюрковъ (1906). Сочинение Абуль - Гази, хивинского хана. Перевод и предисловие Г.С.Саблукова. С послесловием и примечаниями Н.О.Катанова, Казань. Типо-литография Императорского Университета, XVI+336 с. (N.O. Katanovun qeydläri дәrc edilmәdi.)
48. Савельев П.С. (1856). О жизни и ученых трудах Френа // Труды Восточного отделения Императорского Археологического общества, ч.II, СПб.
49. Собрание Восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР, I том, под редакцией и при участии профессора А.А.Семенова, Ташкент: 1962, с. 71;
50. Сборник восточных рукописей Академии Наук Уз.ССР, т.VII, с. 294; Материалы по истории и истории науки и культуры народов Средней Азии. Под редакцией членов-корреспондентов (1991). АН Уз.ССР И.Г.Булгакова и У.И.Каримова, Ташкент.
51. Strahlenberg İ. (1987). Das Nord-und Östliche Theil von Europa und Asia. Stockholm, 1730. Bu barәdә bax: "Türkler" mәqalәsinә // İslam Ansiklopedisi, 132 cüz, İstanbul.
52. Strindberg A. (1889). Notice sur la manuscrit de la premiere traduction de la chronique d'Abulghasi-Behader. Stockholm.
53. Татищев В.Н. (1962). История Российская. Т.1., М.- Л.: Изд-во АН СССР.
54. Toğan A. (1974). Zeki Velidi Ebülğazi Bahadır han" mәqalәsi // İslam Ensiklopedisi, cilt 4, İstanbul.
- 55. "Türkler" mәqalәsinә // İslam Ansiklopedisi (1987) , 132 cüz, İstanbul.**
56. Зиннер Э.П. (1961). Известия шведских военнопленных о Сибири // Ученые записки Иркутского Государственного педагогического института, вып. XVIII (10), Иркутск.
57. Зияев Х. (1968). Узбеки в Сибири. Ташкент.
58. Ярринг Г. (1970). Уйгуроведение в Швеции // Исследование по уйгурскому языку. Ч. 2. Алматы: Наука.

Исмихан Османлы (Азербайджан)

Абу-л-Гази Бахадур-хан и его труд «Шаджара-и тюрк» («Родословная тюрков»)

Резюме

Историк и видный государственный деятель, хивинский хан Абу-л-Гази Бахадур-хан (1603–1664) является автором двух замечательных исторических трудов, названных «Шаджара-и терекима» («Родословное древо туркмен») и «Шаджара-и тюрк» («Родословное древо тюрков» или «Родословная тюрков»), посвященных родословной тюрков, написанных на чагатайском тюрки.

Эти произведения, написанные на основе огуз-наме, исторических письменных источников до него и исторических событий, в которых он сам участвовал или был свидетелем, являются чрезвычайно важными и неоценимыми письменными историческими источниками для истории тюркских народов.

Его труд «Шаджара-и тюрк» («Родословная тюрков»), известен также под названием «Шаджара-и тюрк ва могул» («Родословная тюрков и монголов»). С начала XIX века это произведение широко распространилось переводами на языки европейских народов и на русский язык. В последнее время он был переведен на турецкий язык некоторыми известными учеными Турции и опубликован большим тиражом. Жаль, что в этих изданиях было дано мало информации о самой работе. В целом, за исключением исследований академика А.Н.Кононова в 70-х годах XX века, в последние годы таких серьезных исследований не обнаружено.

В последние годы в результате исследований, проведенных учеными и исследователями тюркских народов постсоветского пространства, получены определенные сведения о представлении работы научному сообществу и ее первых изданиях.

В данной статье представлена информация о написании, о представлении работы научному миру и издании работы на основе бывших научных исследований и современных научных изысканий.

Ключевые слова: *тюркские народы, исторический труд, огуз-наме, родословная книга, историко-письменный источник.*

Ismikhan Osmanli (Azerbaijan)

Abulgazi Bahadir Khan and the work of “Shajarai Turk” (“The Genealogy of Turks”)

Abstract

Historian and prominent statesman, Khiva Khan Abulgazi Bahadir Khan (1603-1664) is the author of two great historical works, “Shajara-i Tarākima” and “Shajarai turk” (“The Genealogical book of Turks”), written in Chagatai Turkish, dedicated to the ancestry of the Turks. These works, written on the basis of Oghuznamehs, historical written sources before him, and historical events in which he participated or witnessed, are extremely important and invaluable written historical sources for the history of the Turkic peoples.

His work “Shajarai turk” is also known as “Shajarai turk va moghul” (“Genealogical book of Turks and Mongols”). Since the beginning of the XIX century, this work has been widely translated into the languages of European nations and into Russian. In recent times, it has been adapted into Turkic by some well-known scientists in Turkey and published with a large circulation. Unfortunately, little information about the work itself was given in these publications. In general, with the exception of academician A.N.Kononov's research in the 70s of the XX century, no such serious research has been found in recent years.

In recent years, as a result of research conducted by scientists and researchers of the Turkic peoples of the post-Soviet space, certain information has been obtained about the presentation of the work to the scientific community and the first publications.

This article provides information on the writing, presentation and publication of the work on the basis of scientific and recent research.

Keywords: *Turkic peoples, historical work, Oghuznameh, genealogical book, historical written source.*